

ΤΟ ΠΑΛΑΙΚΥΘΡΟ

Το Παλαίκυθρο βρίσκεται κτισμένο σ' ένα μικρό λοφίσκο (καυκάλα) στα Ανατολικά της Λευκωσίας και απέχει απ' αυτή επτά περίπου μίλια. Γι' αυτό, όταν μπαίνει ένας στο χωριό απ' όλες τις μεριές, νοιώθει κάποια ανηφοριά.

Οι κάτοικοι του μέχρι το 1974 ήταν 1000 Έλληνες και 250 Τούρκοι. Λειτουργούσε σχολείο Ελληνικό με 4 δασκάλους και Τούρκικο μ' ένα δάσκαλο.

Η καλλιεργήσιμη γη του σύμφωνα με τα βιβλία του Κτηματολογίου ήταν ακριβώς 15.998 σκάλες. Απ' αυτές οι 2.050 σκάλες αρδεύονταν με δυο αρδευτικά έργα από τα νερά του χειμάρρου Πηδιά. Άλλες 3.000 σκάλες εφοδίζονταν άμα πλημμυρούσε ο Πηδιάς. Όλα τα νερά των χειμάρρων της Νότιας πλευράς της οροσειράς του Πενταδακτύλου από το Νέο Χωριό, την Μια Μηλιάν, μέχρι το Μιντζέλι, αφού πότιζαν τα λίγα κτήματα που βρίσκονταν στη διαδρομή τους, τα υπόλοιπα έπεφταν στον Πηδιά. Σ' αυτό ακόμα έπεφταν και τα νερά των χειμάρρων Αλμυρού και Καλογήρου που κατέβαιναν από τα γύρω υψώματα της Αθαλάσας άμα έπεφταν σ' αυτά καταρακτώδεις βρόχες. Άλλες 5-6 χιλιάδες σκάλες ποτίζονταν από τον Κεφαλόδρυσσο της Κυθρέας, γιατί το Παλαίκυθρο είχε το εξαιρετικό προνόμιο να παίρνει την μεγαλύτερη νομή απ' όλα τα γύρω χωριά, γι' αυτό και είχε την επωνυμία «Ποταμός του Παλαϊκύθρου». Δόθηκε η μερίδα του λέοντος στο Παλαίκυθρο, γιατί σύμφωνα με την παράδοση αρχικά το νερό του Κεφαλοδρύσου βρέθηκε στο Παλαίκυθρο και σκάβοντας ολοένα το ρέμα του νερού έφτασαν στη σημερινή θέση της Πηγής, που βρίσκεται στις υπώρειες της κορυφής του Πενταδακτύλου.

Ο χωρισμός των νομών έγινε στην εποχή των Ενετών όταν αυτοί κρατούσαν την Κύπρο. Έδωσαν δε στο Παλαίκυθρο το πιο μεγάλο μερίδιο, εκτός που το προνόμιο που είχε τότε τα πρώτα σημάδια της πηγής εδώ βρέθηκαν γιατί είχε να ποτίσει και τα περισσότερα κτήματα σε σύγκριση με τα γύρω χωριά της Κυθρέας. Εκτός που τα άλλα χωριά είχαν λιγώτερα κτήματα από το Παλαίκυθρο, μπορούσαν οι κάτοικοι των χωριών αυτών να ποτίσουν ένα σημαντικό αριθμό των κτημάτων τους από τους μικρούς χειμάρρους που κατέβαιναν ορμητικά άμα έπεφταν στον Πενταδάκτυλο βαρετές βροχές. Από τους χειμάρρους αυτούς πότιζαν πρώτοι οι Νιοχωρίτες τα κτήματα τους και ύστερα οι Τραχωνίτες. Οι Παλαϊκυ-

θρίτες μπορούσαν να ποτίσουν από τους χειμάρρους αυτούς, αν περίσσευε νερό από τα δυο προηγούμενα χωριά.

Πρέπει να σημειωθεί πως η διαδρομή των χειμάρρων αυτών ήταν πολύ κοντινή και σπάνια περίσσευε νερό από το Νέο Χωριό και το Τραχώνι, για να το χρησιμοποιήσουν οι κάτοικοι του Παλαϊκύθρου.

Η Βώνη στη διανομή του νερού του Κεφαλοδρύσου πήρε λίγη αναλογία, γιατί μέσα από το χωριό περνούν δυο χειμάρροι που άμα πλημμυρήσουν τα νερά τους μπαίνουν στα σπίτια. Οι δυο αυτοί χειμάρροι σμίγουν στα νότια του χωριού ακριβώς στο σημείο που κτίσθηκε η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Σαν σμίγουν στο σημείο αυτό τρέχουν ορμητικά τα νερά τους για να ποτίσουν την γη της που λέγεται Συκά και συνορεύει με τα χωριά Επηχώ, Έξω Μετόχι και Παλαϊκύθρο.

Το Έξω Μετόχι και η Επηχώ έχουν ένα μερίδιο του Κεφαλόδρυσου της Κυθρέας που το μοιράζονται εξ ίσου. Έχουν και τα χωριά αυτά όπως η Βώνη, δυο ποταμάκια που περνούν από μέσα τους και ποτίζουν αρκετά κτήματα. Εκτός τούτου πολλά κτήματα και των δυο αυτών χωριών ποτίζονται από τα νερά του Πηδιά.

Η διανομή του νερού του Κεφαλοδρύσου όπως προηγούμενα λέχθηκε έγινε στην εποχή των Ενετών και άρχισε από το μύλο «Γιατρό» που στα μεταπολεμικά χρόνια του Β' Παγκόσμιου Πόλεμου μεταβλήθηκε σε Συνεργατικό Ελαιοπιεστήριο. Ο μύλος «Γιατρός» λεγόταν και «Δίπλωρος» γιατί σ' αυτό συγκεντρώνονταν όλα τα νερά του Κεφαλόδρυσου και μπορούσε να γυρίζει ταυτόχρονα τους δυο αλευρομύλους του, τον σιταρένιο και τον κριθαρένιο. Πρέπει να σημειωθεί εδώ πως όλα τα δένδρα των δυο στενών κοιλάδων της Χαρδακιώτισσας και της Συρκανιάς, που βρίσκονταν στα Βορεινά του Γιατρού, είχαν δικαιώματα να ποτίζονται από τα νερά του Κεφαλόδρυσου δωρεάν. Να χρησιμοποιούν μάλιστα οι ιδιοκτήτες τους όσην ποσότητα νερού ήθελαν και όποτε ήθελαν.

Γι' αυτό στα τοιχώματα των αυλακίων υπήρχαν τρύπες που όταν άνοιγαν έβγαζαν ορισμένη ποσότητα νερού, που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τους πιο πάνω σκοπούς της αρδεύσεως. Κάθε τρύπα πότιζε αρκετά περιθώλια που βρίσκονταν γύρω τριγύρω της.

Στο έτος 1958 η Αγγλική Κυβέρνηση της Κύπρου απέσπασε μια μεγάλη ποσότητα νερού από τον Κεφαλόδρυσσο, παρά τη θέληση των

ιδιοκτητών του νερού, και το μετέφερε για την ύδρευση 14 χωριών της Ανατολικής Μεσοασίας. Ξαν αντάλλαγμα για την ποσότητα νερού που πήρε έκαμε τα κεντρικά αυλάκια από την πηγή μέχρι το Παλαίκυθρο και το Έξω Μετόχι και μερικά παράλαικα, με τσιμέντο, έτσι που να εξοικονομηθεί η ποσότητα νερού που πήρε για την ύδρευση των χωριών της Μεσοασίας.

Σ' αυτή την περίπτωση οι ιδιοκτήτες των περβολιών των άνω ενοριών που είχαν δικαιώματα δωρεάν άρδευσης απαίτησαν και τους αφήναν για το κάθε περιβόλι μian τρύπαν ή μια δησιά.

Πολλές φορές συνέβαινε ν' ανοίγουν πολλοί ιδιοκτήτες τις τρύπες ή τις δησιές και να ποτίζουν δια μιας όλοι τους, έτσι που το νερό σταματούσε σε θάρος των ιδιοκτητών νερού στα κατοπινά ταξίμια.

Επί τουρκοκρατίας οι Έλληνες κάτοικοι του Παλαικύθρου ήταν πολύ λίγοι, που δούλευαν σαν μισταρκοί στα τσιφλίκια που τα κρατούσαν οι Τούρκοι τσιφλικάδες που λέγονταν αγάδες.

Το πιο μεγάλο τσιφλίκι ήταν εκείνο της Αρχόντισσας, που ήταν κόρη του Χατζητταχήραγα του διοικητή της Κύπρου. Εδώ βρισκόταν και η έδρα του. Το τσιφλίκι αυτό περιλάμβανε 4 χιλ. σκάλες χωράφια και δώδεκα νερά της γομής Παλαικύθρου από 12 ώρες το καθένα. Είχε 6 σταύλους για τα 12 ζευγάρια των βοδιών του και ένα αχυρώνα με 6 δοκούς και 6 στύλους. Μέσα στην αυλή του υπήρχε ένας λάκκος με πολύ νερό. Άμα έβρεχε και το νερό της Κυβρέας ήταν θολό, το νερό τούτο του λάκκου το χρησιμοποιούσαν για να πίνουν. Εδώ υπήρχε το μεγάλο αρχοντικό του Χατζητταχήραγα με πολλούς νοτάδες, που έμενε όλη του η οικογένεια και κρατούσε μεγάλην έκταση.

Η είσοδος της κατοικίας ήταν με καμάρα. Η πέτρα που έδενε την καμάρα έφερε τούρκικη επιγραφή που εσώζετο μέχρι τελευταία. Πιο κάτω από την είσοδο υπήρχε ιδιαίτερο δωμάτιο όπου έμεναν οι φρουροί εισόδου.

Ένα ξεχωριστό δωμάτιο της κατοικίας χρησιμοποιούσαν για την κρεμάλα, που εσώζετο μέχρι τελευταία. Στα θόρεια της κατοικίας υπήρχε εκτεταμένο περιβόλι με πολλά σπρωφόρα δένδρα και ανάμεσα τους ψυούνταν πολλές φοινικιές και μια καρυδιά. Στην άκρη του περιβολιού στη δυτική μεριά βρισκόταν η εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης. Στην Ελληνική επανάσταση του 1821 που στην Κύπρο κρέμασαν τον Αρχιεπίσκοπο Κυπριανό και τους άλλους 3 δεσποτάδες και σκότωσαν πολλούς προεστούς και προύχοντες, οι Τούρκοι μετέτρεψαν την εκκλησιά σε τζαμί.

Καθώς μου ανέφερε ο μ. Γέρο Φυτής από το Παλαίκυθρο, η εκκλησιά αυτή είχε εσωτερικά ζωγραφιές, όπως ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννη. Οι Τούρκοι μια μέρα έβαλαν φωτιά στην εκκλησιά για να κάψουν τις ζωγραφιές, μα κήκαν και οι πέτρες και μια μέρα σαν έκαμαν ναμάζι έπεσε η εκκλησιά και σκότωσε πολλούς Τούρκους.

Εκτός από το τσιφλίκι αυτό η Αρχόντισσα, όπως μου έλεγε ο μ. ο πατέρας μου Παπαναστάσης Παπαβαρνάβας, είχε και άλλα πολλά κτήματα στην Ποταμιά, Καραβά και Λάπηθο. Όλα όμως αυτά τα κτήματα τα κατάφαγε ο γυιος της Αρχόντισσας Αχμέτ Μπέης. Σ' αυτό υποβοήθησε και ο μακαρίτης ο πατέρας μου πριν γίνει παπάς. Τα κατασπατάλησε όπως μας έλεγαν στα γλέντια και στο κουμάρι.

Στις διασκεδάσεις απαραίτητα έπρεπε να βρίσκεται και ο πατέρας μου. Έσφαξε μού έλεγε ένα αρνί ή ρίφι και καθόταν στο φαί και το ποτό μαζί με άλλους εφέντηδες από το πρωί ίσα με τα μεσάνυχτα. Το ποτό τους ήταν μαστίχα, που την έφερνε γεμάτες δαμιντζάνες από τη νήσο Χίο.

Μια μέρα του θερισμού ο πατέρας μου έπαιρνε καβάλλα στο γαϊδούρι το μεσημερικό για τους εργάτες του. Τον κατέβασε δια της θίας από το ζώο, φώναξε ένα άλλο από το καφενείο, του έδωσε ένα σελίνι, πολύς παράς βέβαια την εποχή εκείνη, και τον πρόσταξε να πάρει το καθιερωμένο, τότε, πιλάφι-πνιγούρι και να μείνει ο πατέρας μου να επιστατεύει τους θεριστάδες του. Αυτά εγένοντο στην εποχή της Αγγλικής κατοχής.

Το τσιφλίκι της Αρχόντισσας πουλήθηκε και το αγόρασε ένας Τούρκος σιφλικάς από το Ορνίθι, κοντά στην Αφάνεια, ο Αττάπεης. Σ' αυτή την εποχή το 1908 έφθασε μια Εταιρεία στην Κύπρο που λεγόταν Ουϊλκωξ. Αυτή η Εταιρεία αγόρασε το τσιφλίκι αυτό καθώς και πολλά άλλα και τα πουλούσε ολόκληρα ή σε τεμάχια στους γεωργούς των χωριών. Τότε ενεγράφησαν 27 κάτοικοι Παλαικύθρου και συμφώνησαν για 4 χιλ. λίρες για να αγοράσουν διάφορα τεμάχια. Μα έτυχε να 'ρθουν γεωργοί από την Αφάνεια στο Παλαίκυθρο και τους προέτρεψαν να μη τα αγοράσουν, γιατί κι αυτοί αγόρασαν κτήματα από την ίδια Εταιρεία και δεν μπόρεσαν να ξεχρεώσουν και τους πούλησαν και τα δικά τους κτήματα.

Οι Παλαικυθρίτες, που είχαν λίγη περιουσία στο άκουσμα που έπαθαν οι Αφαντίτες, φοβήθηκαν μήπως πάθουν και αυτοί τα ίδια και άρχισαν ένας ένας να παραιτούνται από την σχεδιαζόμενη αγορά του τσιφλικιού. Διαγράφηκαν έτσι όλοι τους και έμειναν μερικοί τσαπιτά-

ρηδες, τελειως ακτημονες, στον καταλογο και ετσι η αγορα ματαιωθηκε.

Πρεπει να σημειωθει πως τα χωραφια ηταν σπαρμενα. Ήταν επιστημονικα καλλιεργημενα και πλουσια λιπασμενα. Τα σπαρτα ηταν εξαιρετικα. Θυμαμαι δε τους χωριανους μου που ελεγαν σαν ειδαν τους Εγγλεζους να τα λιπαινουν: «Για δες τους Πελλοεγγλεζους σπερνουν αλας για να καταστρεψουν τα χωραφια!».

Ετσι χαθηκε μια χρυση ευκαιρια για τους Παλαικυθριτες ν' αποκτησουν ευκολα περιουσιες. Ορισμενως θα πληρωναν πολυ ευκολα τα χρεη τους, γιατι ηταν τοκοχρεωλυτικα για 10-15 χρονια με τοκο 6%.

Η Εταιρεια Ουιλκωξ, αμα ειδη, πως οι Παλαικυθριτες αποτραβηχτηκαν και φοθηθηκαν ν' αγορασουν τα κτηματα της, αρχισε συστηματικη επιστημονικη καλλιεργεια των κτηματων με τις συγχρονες μηχανες. Εφερε θεριστικες και αλωνιστικες μηχανες που τοτε ηταν αγνωστες στην Κυπρο.

Η μηχανη που κινουσε την αλωνιστικη εργαζοταν με πετροκαρβουνο. Παρηγαγε επιτοπου την κινηση και μεταφεροταν στην αλωνιστικη με κολανια. Η αλωνιστικη ηταν αρκετα μεγαλη σ' ολες τις διαστασεις της μηκος, πλατος και υψος. Εσωτερικα περιειχε μαχαiria, που με την κινηση, που μεταφεροταν με τα κολανια, αρχιζαν ενεργεια κι εκοθαν τα δεματια. Τα δεματια αυτα ριχνονταν απο πάνω με δικρανια απο 4 εργατες, δυο σε καθε της πλευρα.

Με το τροπο αυτο η αλωνιστικη εβγαζε ολοκαθαρο το αιταρι, που διοχετευοταν σε σακια, που αλλασε καθε λιγο ενας το αχυρο που της. Μειονεκτημα ειχε μονο το αχυρο που εβγαينه σε πολυ μεγαλα και χοντρα κομματια (καλαμιες). Τις καλαμιες ομως αυτες οι Εγγλεζοι τις αλωνιζαν για δευτερη φορα με δισκους. Οι δισκοι αυτοι μπορουσαν να παρομοιασθουν με τους σημερινους δισκους που σερνουν σημερα τα τρακτερ. Τους δισκους αυτοους στο αλωνισμα τους εσυρναν ζωα. Μα τα αχυρα ηταν και παλι χονδρα.

Η Εταιρεια τον αλλο χρονο αρχισε να πωλει τα χωραφια αυτα τεμαχια-τεμαχια με δημοπρασια. Υπευθυνος μαλιστα της πωλησης αυτης ηταν καποιος δικηγορος και εμπορευομενος απο τη Λευκωσια, γαμπρος του παππου του μ. Σαββιδη που ηταν υπευθυνος στην Τραπεζα της Κυπρου.

Συνεβηκε στη δημοπρασια σε πολλες περιπτωσης ενα τεμαχιο να μη πλειοδοτειται απο τους χωριανους, γιατι σεβονταν εκεινο που πεθιμουσε να το αποκτησει. Τοτε η Εταιρεια υποβολιμαια παρακινουσε δικους της ανθρω-

πους και το πλειοδοτουσαν, για ν' ανεβει η τιμη του και να μη παραδοθει σε εξευτελιστικη τιμη.

Ο τελευταιος πλειοδοτης επρεπε να καταβαλει στην Εταιρεια ενα μικρο ποσο £5-6 και το υπολοιπο το πληρωνε τοκοχρεωλυτικα 10-15 χρονια με τοκο 6%. Αγορασαν αυτη την εποχη πολλοι Παλαικυθριτες κτηματα αλλα και πολυλα αγορασαν οι Κυθρεωτες στα βορεινα του χωριου, οι Νιοχωριτες στα Δυτικα, οι Τραχωνιτες και οι Ήξω Μετοχωνοι στα Ανατολικά. Προτιμησαν ολοι τους αυτες τις περιοχες, γιατι γειτονευαν με τα κτηματα τους. Απο τις τοσες χιλιαδες σκαλες αναπεμειναν απουλητα μονο 350 σκαλες χωραφια και 2 νερα. Η τιμη ενος δωδεκαωρου νερου καθε 22 μερες επωλειτο αρχικα £70 και υστερα ανεβηκε στις £75. Όλα τα απουλητα κτηματα, νερα, τα αγορασε ο Δημοσθενης Σεβερης σε πολυ χαμηλες τιμες και κατοπι τα πωλησε στους γεωργους πολυ ακριβα.

Ο Χατζηταχηραγας εκτος απο την κορη του την Αρχοντισσα ειχε κι ενα γιο νοθο, που λεγοταν Φαικ Εφενδης. Σ' αυτο παραχωρησε μονο 400 σκαλες χωραφια στο Παλαικυθρο. Ο Φαικ Εφενδης ειχε το σπιτι του ακριβως στο ιδιο μέρος που ειχα κτισει τη δικη μου κατοικια στο Παλαικυθρο.

Άλλος τσιφλικας στο Παλαικυθρο ηταν ο Χατζη Αχμετ Εφενδης, που καταγοταν απο την Κωνσταντινουπολη. Ήταν ενας μεγαλοσωμος ανθρωπος με επιβλητικη μεγαλοπρεπεια, αρκετα καλλιεργημενος, ευγενεστατος και καλοκαγαθος ανθρωπος. Ειχε μεγαλη γενειαδα και ηταν παντοτε ντυμενος οπως οι Σευχηδες. Καθοταν παντοτε στη νοτια εξωθυρα της μεγαλης κατοικιας του και λιαζοταν.

Αμα πηγαινε στο καφενειο κι εβλεπε καποιο να καθεται και να ρεμβαζει, χωρις καμια δουλεια, εβγαλλε απο την τζεπη του και του δινε 1-2 σελινια και τον εστελλε να παει να επιτηρησει τα κτηματα του, τους ζευγολατες του. Ήταν ο ιδιος τοσο εργατικος, που δεν ηθελε κανενα απο τους συνανθρωπους του, ειτε Έλληνα, ειτε Τουρκο να καθεται αργος και να ρεμβαζει.

Ειχε περι τις 800 σκαλες χωραφια τις οποιες κατεφαγε ο γιος του στο ποτο και στο χαρτοπαγνιο, απαράλλακτα οπως εκαμε και ο προηγουμενος γιος της Αρχοντισσας Αχμετ Μπεης, λες και ειχε συμφωνησει να τον μιμηθει στην ασωτεια.

Εζησαν και οι δυο στη δικη μου εποχη και τους θυμαμαι πολυ καλα και τον πατερα και το γιο. Ο γιος μαλιστα πηγαινε και στην Αραβια κι εφερνε αλογα για τις κουρσες. Ο γιος στα τε-

λευταία του χρόνια ξέπεσε σε τέτοιο βαθμό, που αναγκάζοταν να εργάζεται σαν επιστάτης στους δρόμους.

Αυτά τα δυο τσιφλίκια στο Παλαίκυθρο του Φάικ Μπέη και του Χ' ' Ριφάτ Εφένδη το αγόρασαν ο μ. ο πενθερός μου ο Χ' ' Μιχαήλ Οικονομίδης, που καταγόταν από την Κυθρέα και ο Στυλιανός Τσινόντας εξ ημισείας από το μ. Σαββίδην, το πάππο του σημερινού Σαββίδη της Τράπεζας της Κύπρου, που και αυτός πέθανε πρόσφατα.

Άλλο μικρό τσιφλίκι στο Παλαίκυθρο ήταν του Ακκήλ Εφένδη περί τις 400 σκάλες. Μέρος του τσιφλικιού τούτου περιήλθε στην κατοχή της Σώζαινας, που αργότερα το πούλησε σε διάφορους γεωργούς. Η Σώζαινα, Ερμόνη καλούμενη ήταν συγγένισσα του γιατρού Δέρβη και σύζυγος του αειμνήστου Χριστόδουλου Σώζου, που σκοτώθηκε στη μάχη του Μπιζανιού στο 1912. Απέκτησαν ένα γιο το Ζήωνα Σώζο που ήταν παλιός πολιτευτής της Κύπρου.

Το μόνο τσιφλίκι που το πλείστο μέρος του από τις 800 σκάλες διατηρήθηκε είναι το τσιφλίκι του Καρούζ Εφένδη, που βρισκόταν στην είσοδο του χωριού. Ήταν τριγυρισμένο απ' όλες τις μεριές με υπερύψηλα κυπαρίσσια και κατάφυτο μ' όλα τα είδη των δέντρων.

Υπήρχαν κι άλλα τσιφλίκια πολύ πιο μικρά από τα προηγούμενα που αναφέραμε, τα οποία όμως με την πάροδο των χρόνων διαλύθηκαν.

Αξίζει μου φαίνεται πριν τελειώσω την παρούσα αναφορά μου στο χωριό μας Παλαίκυθρο, ν' αναφερθώ και στην αρχαιολογία του, μιας κι αποτελούσε μέρος του αρχαίου βασιλείου των Χύτρων θα 'ταν αξία λόγου κι αυτή.

Στα Νότια κράσπεδα του χωριού, όπου βρίσκονταν τα αλώνια του μεγάλου τσιφλικιού της Αρχόντισσας και το μεγάλο του λιοχώρι κάπου 130 ελαιόδενδρα, βρίσκονταν αρχαίοι τάφοι. Τούτοι ανοίχτηκαν στο καιρό της Τουρκοκρατίας και εσυλήθησαν άγρια από τους Τούρκους τυμβωρύχους. Όλα τα χρυσά και ασημένια κοσμήματα των νεκρών τα έπαιρναν, τα δε πήλινα αγγεία που έβαζαν στους νεκρούς τα διάφορα είδη διατροφής τους, (γιατί είχαν την ιδέα πως οι νεκροί συνέχιζαν την επίγεια ζωή και στο τάφο), τα έσπαζαν.

Όταν υπηρετούσα σαν δάσκαλος στο χωριό μου, με επισκέφθηκε κάποιος Σουηδός αρχαιολόγος, γνώστης μονάχα των αρχαίων Ελληνικών και ζήτησε να τον οδηγήσω στο τόπο των αρχαίων τάφων.

Σαν φθάσαμε εκεί παρατήρησα πως ο αρχαιολόγος στα στόμια τους βρήκε μικρά κομ-

μάτια πήλινων αγγείων με διάφορες παραστάσεις από τη ζωή των αρχαίων κατοίκων. Τα πήρε, τα κοίταξε προσεκτικά και κατόπιν πήρε μαζί του μερικά.

Δίπλα στους αρχαίους τάφους υπήρχε μια λεκάνη, που είχε ύψος και πλάτος ένα μέτρο και μήκος ίσα με τρία μέτρα. Θυμούμαι πως όταν ανακαλύφθηκε στους τάφους αυτή η λεκάνη για να τη βγάλουν από το μέρος που ήταν χωσμένη εχρησιμοποίησαν τη δύναμη 3 ζευγαριών βωδιών. Μετά την ανακάλυψη της η λεκάνη παρέμεινε επί τόπου και χρησιμοποιόταν για πότισμα των ζώων.

Όταν πουλήθηκε το τσιφλίκι ο πρώην ιδιοκτήτης του Αττάμπεης την μετέφερε στο Ορνίθι. Από τα σημάδια που έδειχνε υποθέτω πως ήταν σαρκοφάγος.

Εκεί δίπλα στα ανατολικά βρίσκεται ένας ανέγγικτος τάφος, όπως συμπεραίνουν γιατί σαν περνά αμάξι σχετικά βαρύ κουδουνίζει. Έγιναν πολλές απόπειρες για το άνοιγμα του και από Αθηναίτες που θεωρούνται ειδικοί και από χωριανούς μας σε καιρούς νύκτας μα απέτυχαν. Και στο χωριό πολλοί που έσκαβαν ν' ανοίξουν λάκκους για αποπάτους, βρήκαν αρχαίους τάφους, κάποιος μάλιστα μου έφερε και μερικά δοχεία που βρήκε. Τα κοίταξα καλά μα δεν είχαν καθόλου ζωγραφιές. Θα ήταν φαίνεται τα πρωτόλια της αρχαιολογικής τέχνης.

Στα βόρεια του χωριού που είναι όλα καυκάλες στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο έστησαν το στρατόπεδο τους οι Άγγλοι και οι Ινδοί. Άμα τρυπούσαν την καυκάλα για να τοποθετήσουν σιδερένιους στύλους για περίφραξη, βρήκαν αρχαίους τάφους. Έγραψα τότε στο Μουσείο για το ζήτημα αυτό και αμέσως στάληκε υπάλληλος για έρευνα, μα βρήκε όλους τους τάφους συλημένους και όλα τα αρχαία ανευρεθέντα αντικείμενα να κρύβονται στη σκηνή του Άγγλου αξιωματικού, ο οποίος δεν επέτρεψε στον υπάλληλο να μπει μέσα και να τα ερευνήσει.

Και στα ανατολικά του χωριού που ξεκινά ο δρόμος προς το Έξω Μετόχι, στα κράσπεδα του χωριού, θρέθηκε αρχαίος τάφος. Ειδοποιήθηκε και στάληκε πάλι υπάλληλος του Μουσείου, που το βρήκε και πάλι συλημένο. Επίσης πολλοί άλλοι χωριανοί μας, σκάβοντας θεμέλια για οικοδομή, βρήκαν παρόμοιους τάφους. Αυτό δείχνει πως η καυκάλα, που είναι κτισμένο όλο το χωριό, ήταν ένα απεραντο νεκροταφείο, ίσως όλων των γύρω περιοχών που ήταν κατοικημένες στα παλιά εκείνα χρόνια.

Άξιο περιέργειας είναι πως άμα βγεις έξω

από την περιοχή του χωριού και προχωρήσεις σ' όλο τον εκτεταμένο κάμπο δεν βρίσκεις ούτε μια πέτρα. Γι' αυτό οι γεωργοί μας όμα πήγαιναν για καλλιέργεια στα κτήματα αυτά έπαιρναν και μια πέτρα από το χωριό για να μπορέσουν να παλουκώσουν το άλογο τους (να το δέσουν σε παλούκι) για να μη τους φύγει σ' όλο το διάστημα της απασχόλησης τους στα χωράφια.

Στα νότια του χωριού σε πολύ μικρή απόσταση, μερικών δεκάδων μέτρων βρίσκεται μια περιοχή που λεγόταν «Αγία Μαύρη» γιατί όπως λέει η παράδοση σε αραϊά χρονικά διαστήματα εμφανιζόταν εκεί μια ψηλόσωμη γυναίκα, καλυμμένη με μαύρο πέπλο.

Σαν προχωρήσαμε νοτιότερα του χωριού και κοντέψουμε τον Πηδιά βρίσκονταν μια περιοχή που λεγόταν «Πετρερά», γιατί πραγματικά σ' αυτή υπήρχαν πολλές πέτρες σε αντίθεση με την προηγούμενη περιοχή που δεν είχε καθόλου πέτρες. Εδώ διηγούνταν πως υπήρχε ένα παρεκκλήσι. Ο Πηδιάς σ' αυτή την εποχή είχε αρκετό βάθος και πλάτος και καθόλου δεν ξεχειλούσε.

Κοντά στον παλιό δρόμο Λευκωσίας Αμμοχώστου βρίσκεται η τοποθεσία «Παλιοκκλησιά». Εκεί μέχρι τελευταία βρισκόταν ένας τοίχος με πελεκητές κόκκινες πέτρες. Δίπλα στο τοίχο υπάρχει ένας λάκκος που είχε μπόλινο νερό, που αρκούσε για τις ανάγκες ζώων, ανθρώπων και στο κτίσιμο όταν η Αγγλική Κυβέρνηση κατασκεύαζε το αεροδρόμιο της Τύμβου.

Το νερό του λάκκου χρησιμοποιούνταν από τους βοσκούς για το πότισμα των κοπαδιών τους. Η Αγγλική Κυβέρνηση κατέσχε το λάκκο τούτο και πλήρωνε μικρό ενοίκιο για τις ανάγκες του αεροδρομίου όπως αναφέραμε προηγουμένως.

Στα δυτικά της Παλιοκκλησιάς βρίσκεται η τοποθεσία «Τεϊρμενταση» (Πέτρα του μύλου). Εκεί βρισκόταν μια πέτρα του μύλου, η οποία αργότερα κλάπηκε. Στο ίδιο μέρος ανακαλύφθηκε κι ένα πετραύλακο, που έφερνε το νερό στο μύλο.

Μόλις περάσουμε το μεγάλο γεφύρι του Πηδιά με τις πολλές του καμάρες, κτίσμα των Ενετών, απ' αυτά που έκτιζαν με τις αγγαρείες, πάνω σε μικρούς λοφίσκους βρίσκονται οι Μάνδρες του χωριού όπου οι βοσκοί διεχέιμαζαν μερικά κοπάδια προβάτων. Σε μια από τις μάνδρες αυτές ανακαλύφθηκε ένα ακέφαλο άγαλμα όπως τυχαία σαν τη σκούπιζαν. Λίγο πιο πέρα από τις μάνδρες υπήρχε λάκκος που λεγόταν «Στραόλακκος» από τον οποίο έπιαναν οι βοσκοί νερό για δική τους χρήση και για

πότισμα των προβάτων τους.

Δίπλα από το Στραόλακκο υπάρχει ένα μικρό ύψωμα από το οποίο έβγαζαν χαβάρα όταν κατασκεύαζαν το δρόμο Λευκωσίας-Αμμοχώστου. Σε μια περίοδο της κατασκευής του δρόμου έτυχε να βρέξει νύκτα και την άλλη μέρα που έφθασαν εργάτες από την Επηχώ για να εργασθούν στο σκάψιμο της χαβάρας, παρατήρησαν ανάμεσα μερικά γυαλιστερά πράγματα. Τα έτριψαν λίγο στα χέρια τους και αντελήφθηκαν πως ήταν χρυσά αρχαία νομίσματα. Αργότερα μερικοί Εξωμετοχιανοί στο ίδιο μέρος βρήκαν τέτοια νομίσματα.

Το εύρημα τούτο μαθεύτηκε γρήγορα και όταν το 'μαθε κάποιος Λευκωσιότης Τούρκος πήγε στην Επηχώ και τ' αγόρασε για £25 το κάθε νόμισμα. Φαίνεται πως κάποιος κάτοικος των Μανδρών έκρυψε εκεί το θησαυρό του, ποιός ξεύρει για ποιό λόγο και φάνηκαν οι μεταγενέστεροι τυχεροί που τον βρήκανε.

Πιο πάνω ανάφερα πως την παλιά εκκλησία του χωριού μας την Αγία Αικατερίνη την άρπαξαν οι Τούρκοι στην επανάσταση του 1821 ως επίσης και όλα της τα κτήματα. Εναπέμεινε μόνο ένα μικρό κτήριο 8 καλές το οποίο πώλησαν για £63 την εποχή που έκτιζαν την καινούργια μας εκκλησιά. Την εκκλησιά μας την έφτασα μισοκτισμένη.

Στη δυτική της μάλιστα μεριά ήταν ένα μεγάλο σπίτι κτισμένο με πλιθάρια και με καμάρα. Πάνω στο σπίτι αυτό θυμούμαι πως τοποθέτησαν μακρυά θολίκια που έφταναν στο ύψος της μισοκτισμένης εκκλησιάς. Στα θολίκια αυτά τοποθέτησαν καλαμωτές (ψαθαριές) και από πάνω έκαναν παχύ κάλυμμα με αχυροπηλό για να προφυλάξουν την μισοτέλειωτη εκκλησιά από τα νερά των βροχών.

Για να αποπερατώσουμε την εκκλησιά διενεργούσαμε κάθε καλοκαίρι στις καλές σοδειές έρανο, ανάμεσα σ' όλο το χωριό. Αναλαμβάναμε καμιά δεκαριά πρόσωπα και με δυο τρία γαιδούρια και σακκιά, γυρίζαμε όλα τα σπίτια του χωριού και μαζεύαμε σιτάρι-κριθάρια ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του καθενός. Πολλές φορές αν η προσφερόμενη ποσότητα εκλαμβανόταν μικρή παίρναμε κι άλλη με το χέρι μας. Όλα τα μαζευόμενα προϊόντα του εράνου μεταφέρονταν στο σχολείο και πωλιόνταν με δημοπρασία, τα δε χρήματα ξοδεύονταν για τη συνέχιση της οικοδομής της εκκλησιάς.

Έρανο για την εκκλησία διενεργούσε και ο μ. ο πατέρας μου Παπαναστάσης Παπαβαρνάβα με κάποιο τελάλην χωριανό μας, που διέμενε στη Λευκωσία τον μ. Κολιαντή, που ήταν άριστος στη δουλειά του και γνώριζε όλους

που ήταν σε θέση να προσφέρουν.

Ήταν η εποχή του Αρχιεπισκοπικού και οι κάτοικοι όλης της Κύπρου χωρίστηκαν σε δυο παρατάξεις. Τους Κυρηνειακούς (Μακρονουήριδες και τους Κιτιακούς (Μασώνους). Οι πρώτες υποστήριζαν τον Κύριλλο από Κυρηνείας (Κυριλλουδί) και οι δεύτεροι τον Κύριλλο Β' από Κιτίου (Κυριλλάτσον).

Γι' αυτό ο μ. ο πατέρας μου πήρε άδειαν διεξαγωγής εράνου κι από τους δυο επισκόπους. Ήμα συναντούσαν κανένα Κυρηνειακό ο Κολιανδρής ψιθύριζε στον πατέρα μου «Κυρηνειακός» ο δε πατέρας μου του έδειχνε την άδεια του Κυρηνείας. Το ίδιο έκαναν όταν συναντούσαν Κιτιακό. Μ' όλες αυτές τις προσπάθειες για εράνους κατωρθώσαμε ν' αποπερατώσουμε την εκκλησία μας που ονομαζόταν «Παναγία η Γαλακτούσα», γιατί ανάμεσα στις εικόνες υπήρχε και μια της Παναγίας, που κρατούσε στην αγκαλιά της το Χριστό, που είχε τα χέρια του στο μαστό της και από το πιο κάτω θαύμα:

Απέθανε η κόρη μιας γριάς Τούρκισσας και της αφήκε θρέφος το εγγονάκι της. Πήγε στην εκκλησιά έκαμε παράκληση στην Παναγία κατέβασε γάλα η γρια κι ανάγινε το εγγονάκι της.

Ένα άλλο ακόμη θαύμα της: Κάποιος φανατικός Τούρκος, ο Αχμέτ Κούριατης, που καλούσε τους πιστούς του Μωάμεθ κάθε βράδυ σε προσευχή, χρειάστηκε λίγο ασθέστη. Πήγε στην αυλή της εκκλησίας και πήρε 1-2 οκάδες. Τη νύκτα φανερώθηκε στον ύπνο του η Παναγία και του 'πε: «Εμένα το σπίτι μου είναι μισοκτισμένο και συ πήρες τον ασθέστη μου;» Επειδή είχε πια χρησιμοποιήσει τον ασθέστη και δεν μπορούσε να τον επιστρέψει, σαν ξη-

μέρωσε πήγε στην εκκλησιά κι έρριξε στο δίσκο της δυο σελίνια, πράγμα που ισοδυναμούσε με την αξία ενός σάκκου ασθέστη (μια δεκάρα η οκά ήταν τότε).

Στο χωριό μας γινόταν πανηγύρι στις 2 του Φεβράρη, γιορτή της Υπαπαντής του Χριστού. Σ' αυτό μαζεύονταν προσκυνητές από τα γύρω χωριά της Κυθρέας και ακόμη από τη Λευκωσία και άλλα μακρινά χωριά. Προσήρχονταν προσκυνητές με προσφορές και άλλα ταξίματα στη χάρη της Παναγίας.

Σ' όλο το γύρο της εκκλησίας ξανοίγονταν οι πουρικοπούληδες, οι σιαμισιάρηδες και άλλοι. Οι ξένοι μετά τη θεία λειτουργία ετύγχαναν εξαιρετικής περιποίησης από τους φιλόξενους κατοίκους του χωριού μας.

Στο ιερό θήμα εφυλάσσετο μια εικόνα της Παναγίας που βρέθηκε στα ερείπια της παλιάς εκκλησίας της Αγίας Αικατερίνης μέσα σ' ένα λάκκο - αγίασμα όπως το λένουν. Την εικόνα αυτή τη στείλαμε στη Τρεμετουσιά. Εκεί ήταν προϊστάμενος ο νυν ηγούμενος της Χρυσορογιάτισσας και σαν ειδικός που ήταν την καθάρισε με ιδιαίτερη προσοχή και επιμέλεια. Ήταν πολύ ωραία και παρίστανε την Παναγία που κρατούσε τον μονογενή της στη δεξιά της αγκάλη. Όπως μας είπε ο κ. Αθανάσης Παπαγεωργίου, Έφορος του Βυζαντινού Μουσείου, είναι έργο του 15ου αιώνα μ.Χ.

Στην εκκλησιά μας εκτός από την αρχαία εικόνα της Παναγίας φυλάγονταν και 6 μηναία-εορτολόγια των μηνών - όλα γραμμένα στην Παλαιά Εκκλησιαστική γραφή.

ΒΑΡΝΑΒΑΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ
 Συνταξιούχος Δάσκαλος
 ηλικίας 89 χρόνων